

Борис Малиновський

ДАНИ ПРО ДИСЛОКАЦІЮ АВСТРО-УГОРСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ (1918 Р.) У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Як відомо, навесні 1918 р. згідно з умовами Берестейського миру на територію України були введені війська Німеччини та Австро-Угорщини. Сотні тисяч солдат та офіцерів розташувалися по всій країні, перетворивши мережу зайнятих ними населених пунктів на центри військової та політичної влади. Сучасники, як пізніше дослідники, незалежно від своїх пріоритетів чи ракурсів розгляду не розходилися у визнанні того факту, що впродовж перебування військ центральних держав в Україні їхні залоги в українських містах та селищах тримали під контролем чи не всі сторони місцевого життя, активно впливаючи на розвиток ситуації в межах окремої волості, повіту чи губернії в такій само мірі, в якій їхнє верховне командування впливало на хід подій у масштабах усієї держави.

Водночас, незважаючи на усвідомлення важливості тієї ролі, яку зіграли союзні армії в історії України часів Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського, наші знання про них та їхню діяльність на нашій землі сповнені численних прогалин та неясностей. Достатньо сказати, що ми маємо вкрай загальні уявлення про такі, здавалося б, елементарні речі, як чисельність, національний склад чи умови перебування австро-угорських та німецьких військ в Україні.

До числа малодосліджених тем належить також запропонований у даній статті аспект проблеми, а саме — питання про дислокацію австро-угорських та німецьких військ на території України.

Зрозуміло, що науковій розробці цього питання, має передувати створення певної джерельної бази, отже, необхідно з'ясувати, чи збереглися дотепер будь-які відомості про це і де саме треба їх шукати.

Перегляд зібраних вітчизняних архівів показує, що деякі матеріали до питання про дислокацію іноземних армій в Україні 1918 р. можна знайти саме там. Так, певну інформацію щодо цього містить в собі документація ряду республіканських та гетьманських установ (насамперед тих із них, які відповідно до сфери своєї компетенції безпосередньо мали справу з іноземними військовими), яка зберігається нині у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м.Київ) (далі — ЦДАВО), а також у фондах державних обласних архівів, зокрема, Державного архіву Запорізької області (м.Запоріжжя) (далі — ДАЗО).

Розглядаючи матеріали фондів державних установ УНР та УД, що містять у собі дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні, доцільно поділити їх (матеріали) на дві групи: документи, присвячені суто дислокації, та документи, в яких інформація про місцезнаходження тих чи інших цих військ подана в контексті інших тем.

Матеріали першої групи на сьогоднішній день виявлено нами серед документації Управління Генерального штабу Української Держави (Ф.1077 ЦДАВО) та канцелярії головноуповноваженого українського уряду в місцях розташування австро-угорських військ (представника голови Ради міністрів УД при австро-угорському вищому командуванні) (Ф.2311 ЦДАВО).

Йдеться насамперед про окремі відомості щодо розташування союзних військ, яке їхнє командування подавало до вказаних урядових структур на прохання останніх. Скажімо, 18 червня 1918 р. австрійський комендант Одеси генерал-лейтенант фон Бельц надіслав начальнику українського генштабу разом із супроводжувальною запискою карту Одеси, на якій були позначені райони дислокації частин австро-німецької залоги міста¹.

VI. Огляди архівних фондів

Із цих документів виходить, що 18 червня в Одесі перебували:

частини 59 піхотної дивізії, 145 піхотної бригади (австро-угорської)	
48 піхотного полку	— один батальйон
60 піхотного полку	— 2,5 батальйони
76 піхотного полку	— один батальйон
30 піхотної дивізії (австро-угорської)	— ударний батальйон
416 Саксонського піхотного полку (німецького)	— один батальйон
разом:	6,5 батальйонів піхоти
частини 2 кавалерійської дивізії (австро-угорської)	
3 гусарського полку	— 8 ескадронів
6 гусарського полку	— 7 ескадронів
16 гусарського полку	— 8 ескадронів
5 уланського полку	— 8 ескадронів
ударного півполку 2 кав. дивізії	— 4 ескадрони
разом:	35 ескадронів кавалерії
польових легких батарей	— 14
польових важких батарей	— 2
разом:	16 батарей артилерії (64 гармати)

Ще один документ такого типу датовано 24 вересня 1918 р. Він являє собою карту, на якій позначено межі тих районів України, які були зайняті військами австро-угорської Східної армії, й яку її верховне командування надало представникові голови уряду УД генералу Г.О.Рауха. На жаль, сама карта в архівній справі відсутня. Але згідно з доданою до неї пояснювальною запискою австро-угорські війська в Україні тримали під контролем усю територію Подільської та Херсонської губерній, більшу частину Катеринославської губернії (за винятком Слов'яносербського та східної частини Бахмутського повітів), частину Волинської губернії та, нарешті, "вугільний район Донецької області (Dongebiet) вдовж залізниці Макіївка — Ново-Павловськ"².

Інший різновид джерел, які висвітлюють порядок розміщення союзних армій в Україні 1918р., становлять документи, складені співробітниками українських військових органів, зокрема й повідомлення секретних агентів. Декілька з даних повідомлень, які зберігаються нині серед документів фонду 2311 ЦДАВО, датовані осінню 1918р., і стосуються перебування австро-угорських та німецьких військових контингентів в Одесі. Так, згідно спостережень агентів, станом на 4 жовтня у місті знаходилися передислоковані сюди з Криму 12, 15, 25, 52, 53, 55 батальйони 15 ландверної дивізії та відкликани з Ростова 119, 21, 122, 123, 126 батальйони 7 ландверної дивізії німецьких військ, а також частин її та 70 австрійських дивізій³. 27 жовтня гарнізон Одеси складала 23-й артилерійський; 4 телеграфний; 2, 3, 415, 416, піхотні полки німецьких військ; 3, 6, 16 гусарські; 48 піхотний та два артилерійські полки австро-угорських військ⁴. 1 листопада в Одесі перебували 121, 122, 123, 126, 415 піхотні та один артилерійський полки, а також авіазагони № 1, 2, 3 німецької армії⁵.

На жаль, ці документи стосуються лише Одеси та висвітлюють досить короткий відтинок часу (жовтень — листопад 1918 р.). З іншого боку, немає жодних гарантій, що зібрані агентами дані можна вважати вичерпними та позбавленими помилок.

Окрім повідомлень агентів серед документів названих вище установ знаходимо окремі зведення військових органів УД про штатний склад та розташування в Україні іноземних військ (частина цих зведень уже давно надрукована⁶ та неодноразово використовувалась в наукових працях)у додатку до даної статті. Це документи, надіслані до штабів української армії від підлеглих установ, австрійського чи німецького командувань, розвідувальних служб тощо. Вони містять досить детальні та достовірні дані про дислокацію іноземних військ. Водночас, впадає в око, що точність та докладність цих відомостей має свої межі і це, звісно, дещо принижує їхнє значення як джерела. Так, аналізуючи зведення генштабу УД⁷, неважко відмітити, що його укладачі були обізнанішими щодо одних частин, і менше — щодо інших.

Скажімо, вони досить добре знали склад гарнізону Одеси (очевидно, з огляду на те, що, як уже відмічалось, генштаб отримав відомості про це від австрійського командування), і водночас мали доволі приблизне уявлення про штатний склад частин, розміщених в межах Олександрівського повіту. Відносно багатьох частин укладачі документа знали лише приблизний район їхнього перебування або місце знаходження їхнього штабу.

Дані зведень штабу V корпусу української армії також неповні⁸.

Окрім того, зведення генштабу чи вже згаданого штабу V корпусу мають характер одиничних документів і не становлять певної серії однотипних джерел, які давали б змогу простежити динаміку змін впродовж терміну перебування іноземних військ в Україні, дислокації тут їхніх частин.

Взагалі, не буде перебільшенням сказати, що цінність цих матеріалів для історико-військових досліджень полягає не стільки в тому, що вони дають уявлення про склад та розташування союзних армій в Україні, скільки в тому, що показують рівень *поінформованості українських військових та урядових органів* щодо цього, зокрема свідчать, що цей рівень не був занадто високим.

Про причини цього скажемо пізніше, а поки відзначимо, що з огляду на доволі невтішний стан справ із джерелами, присвяченими суто дислокації іноземних військ, маємо більше уваги приділяти документам, у яких йдеться про будь-що, пов'язане з місцезнаходженням австро-угорських чи німецьких військових команд в Україні. Такі документи можна відшукати серед матеріалів багатьох державних установ УНР та УД — як центральних, так і місцевих. У цьому плані крім фондів названих вище установ, слід відзначити Фонди генерального секретаріату іноземних справ УНР (Ф. 2592 ЦДАВО) головного крайового комісара Херсонщини, Таврії та Катеринославщини (Ф. 2015 ЦДАВО); міністерства УД — іноземних справ (Ф. 3766 ЦДАВО) та внутрішніх справ (Ф. 1216 ЦДАВО); губернських старост УД — Катеринославського (Ф. 4541 ЦДАВО); Подільського (Ф. 1793 ЦДАВО); Полтавського (Ф. 2988 ЦДАВО) та інші, а також фонди місцевих органів влади — зокрема, Олександрівської міської управи (Ф. 2030 ДАЗО).

Вказівки на перебування тих чи інших частин та підрозділів австро-германських військ у певному пункті чи районі у певний час зустрічаються у документах різного роду, де йдеться про діяльність цих військ. Серед таких документів необхідно виділити матеріали листування українських органів влади між собою та з державними та недержавними організаціями, окремими громадянами, австрійськими та німецькими військовими властями тощо. Скажімо, з донесення олександрівського повітового старости херсонському губернатору від 3 серпня 1918р. стає відомо, що 21 червня того самого року м.Новогеоргіївськ стало жертвою каральної акції, яка була проведена ескадромом 10 драгунського полку (австро-угорського)⁹; у повідомленні командування 5 гонведської кавалерійської дивізії від 10 липня катеринославський губернський адміністрації дивізії від 10 липня катеринославській губернській адміністрації про дії каральних загонів на території губернії згадується про зіткнення солдатів імп. і кор. 24 егерського батальйону з селянами с.Лозоватки, яке мало місце 20 червня¹⁰ і т.д. А втім, як правило, в документах такого роду відсутні посилання на назву та номер того підрозділу чи частини, з яким автору тексту випало мати справу; найчастіше в листуванні йдеться просто про “загони”, “гарнізони”, “штаби” і таке інше.

Дані про штатний склад та пункти квартирування австрійських військ знаходимо у документації митниць, яка є серед матеріалів фонду 2311. Так, відомості про товари, вивезені різними військовими частинами через Радзівілловську, Київську та Волочинську митниці, наводять адреси відправників: 5 кавалерійська дивізія у Катеринославі, 15 піхотна дивізія в Павлограді, 12 саперна рота в Катеринославі, 97 піхотний полк в Києві, 16 фельд'єгерський батальйон в Раздільній, 2 кавалерійська дивізія в Одесі, 172 артилерійський полк і 155 піхотна дивізія в Проскуріві, 310 гонведський полк в Деражні, 54 дивізія в Одесі, 15 залізничний батальйон в Павлограді, 54 стрілецька дивізія у Вапнярці, 308 гонведський полк в Проскуріві, 155 піхотний полк в Гайсині, 34 піхотна дивізія в Бахмуті, 30 артилерійський батальйон в Маріуполі, 90 піхотний полк в Жмеринці, 18 піхотний полк в Бірзулі, 16 гонведський полк в Одесі, 130 артилерійський полк в Березовому, 134 піхотний полк в Павлограді, 8 гусарський полк в Нікополі, 34 батальйон в Юзовці¹¹.

Дані про дислокацію знаходимо у доповідях агентів державної варти (міліції). Так, у доповіді від 6 липня 1918 р. співробітник особливого відділу варти повідомляв своє начальство про стан справ на Херсонщині, зокрема називав частини її дивізії (австро-угорської), що були розташовані саме там: 115, 89, 95, 113 піхотні полки, 11 полк польової артилерії, її штурмовий батальйон, її рота (штаб дивізії — в Херсоні)¹².

Змістовну інформацію щодо розташування австро-угорських та німецьких військ містять у собі офіційні документи, складені представниками цих військ. Як правило, такі документи мали штампи частин чи підрозділів, які їх видавали, а також дати та підписи командирів. Так, у фондах місцевих органів влади збереглися квартирні квитанції австро-угорських військ, які вони подавали у міські управи. Скажімо, штамп на таких квитанціях, поданих свого часу до Олександрівської міської управи, свідчать, що з квітня по вересень у Олександрівську побували: штаб та три роти 103 піхотного полку (516 польові роти (Feld Kompanien) та 3-тя кулеметна рота (Maschinen gewehr Kompani) 24 фельдегерський батальйон; штаб та рота 24-а 59-го штурмового батальйону; 10 рота 66-го піхотного полку; штаб, суд та господарська рота (Wirtschafts Kompanie) 59-ої піхотної дивізії; 24-й піхотний полк; штаб 118-ої піхотної бригади; штаб 145-ої піхотної бригади; 59-й полк польової артилерії австро-угорських військ¹³.

Проте, незважаючи на все це, слід визнати, що будь-які намагання скласти детальну картину дислокації та переміщень частин і підрозділів австро-угорської та німецької армії територією України на підставі одних лише матеріалів державних архівів України неминуче приречені на невдачу: у фондах українських органів влади того часу немає повних та достовірних даних про це. Такий стан речей пояснюється, насамперед, тим, що командування військ Центральних держав в Україні вслякко перешкоджало появі у місцевих властей інформації такого роду. Так, 10 серпня 1918 р. перший генерал-квартирмейстер доповідав начальнику Генерального штабу Української Держави про свої спроби зібрати відомості щодо місць квартирування австро-угорських та німецьких військ. За його словами близько місяця тому товариш військового міністра УД надіслав вимогу подати до міністерства дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні. Офіцерам зв'язку було доручено дістати такі дані у штабах вищого австрійського та німецького командування, "но оба командования нам этого не дали, отговариваясь тем, что мелкими частями они не интересуются". Врешті "германское командование дало дислокацию в крупных чертах, а австрийское и совершенно его не дало". Тоді генерал-квартирмейстер наказав офіцерам зв'язку самим добувати ці відомості, но "немцы узнали это и запротестовали". Нарешті офіцери зв'язку отримали наказ "доставлять нам только то, что дают сами немцы и австрийцы". Закінчуючи доповідь, генерал зауважував: "никакие полученные нами подробные сведения никогда не будут отвечать действительности данного времени потому, что, особенно в последнее время, благодаря беспорядкам, перемещения и передвижения союзных частей выполняются и будут происходить непрерывно, поэтому можно только сказать, что данная часть в данное время находится в районе своей дивизии"¹⁴.

Отже, втративши надію отримати дані про дислокацію іноземних військ від їхнього командування та не маючи особливих можливостей добувати такі дані самотужки, військові служби УД, у межах компетенції яких лежало це завдання, визнали збір інформації такого роду справою майже нездійсненою, власне, недоцільною. Саме в цьому слід вбачати причину відсутності численних та докладних зведень про дислокацію іноземних військ серед документів генштабу УД.

Крім військових, збирати відомості про дислокацію союзних військ в Україні спробувала також і цивільна влада. Із середини червня губернські старости були зобов'язані разом із іншими повідомленнями про місцеве життя подавати до центру дані про кількість і розташування підрозділів союзних армій, які перебували в межах їхніх губерній. Передбачалося, що губернатори в свою чергу отримуватимуть такі відомості від повітових властей. Та цей варіант також не спрацював, знов-таки з вини союзників. Так, лист зі згадуваними вимогами був направлений Катеринославському губернаторові 11 червня¹⁵, а 1 липня він доповідав до МВД, що як стало йому відомо, в Катеринославському повіті "войск около 2-х полков", а стосовно інших повітів даних ще не отримано¹⁶. За 10 днів по тому

губернатор знову повідомляв, що в Катеринославському повіті знаходяться 2 полки, в Новомосковському й прилеглих до нього районах — 3 батальйони, а з інших частин губернії відомостей немає¹⁷. У наступні місяці обізнаність губернатора щодо означеного питання залишалася такою ж незадовільною. Нарешті, у донесенні за 24 серпня він був змушений констатувати невтішний факт: «за отказом командного состава дать ... сведения установитъ общее количество войск в губернии не представляется возможным»¹⁸.

Австро-угорські власті намагалися ліквідувати будь-які канали надходження до цивільних органів управління інформації про розміщення своїх частин. Так, протягом весни—літа 1918 р. олександрівська міська управа тричі — 25 травня, 25 червня та 11 липня — зверталася до місцевого австрійського командування з проханням щомісяця надавати їй квитанції щодо квартирного забезпечення військ, які перебувають у Олександрівську (в таких квитанціях необхідно було позначити, крім інших даних, номер та назву підрозділу або частини, а також кількість солдатів та офіцерів у них)¹⁹. Даремно службовці управи запевняли австрійців, що «квитанции эти необходимы управе для получения от казны воинских квартирных окладов, выдаваемым затем гражданам в виде вознаграждения за занятие для войск их помещений»²⁰.

Коли у вересні, а потім знову на початку жовтня 1918 р. українські військові власті подали в управу запит про кількість іноземних частин, що знаходяться в Олександрівську²¹, то отримали таку відповідь: «состав и части расквартированных в городе Александровске австрийских войск держится австрийским командованием в секрете ... Кроме того, части войск часто менялись за время нахождения здесь австрийских войск, а при уходе ими не оставялось управе никаких сведений о себе»²². Та зрештою, як уже повідомлялося, окремі частини, що побували в Олександрівську, залишали квитанції, які від них вимагали, і один із документів управи, датований 18 жовтня, дає змогу дійти висновку, що певними відомостями щодо дислокації союзних військ вона все ж володіла та змогла надати їх українському командуванню²³.

У чому ж слід шукати причину такої таємничості австрійського командування? Інформація про кількість і штатний склад військ, їхнє місце перебування та переміщення належала до розряду особливо секретної й оберігалася так строго з тієї причини, що армійські верхи Австро-Угорщини та Німеччини як, до речі, й інших країн жили під постійним страхом перед ворожими шпигунами²⁴.

5 серпня 1918 р. штаб 33-ої ландверної бригади повідомляв командира VI корпусу української армії, що останнім часом представники українських органів влади неодноразово робили спроби довідатися про склад та розташування частин бригади «через службові накази агентів чи іншим чином». Із цього приводу штаб бригади сповіщав українські військові установи, що, згідно до наказу командування 27-го резервного корпусу німецьких військ, «справки по таким запитам дани не будут, а коли будут даваться, то з німецької сторони повинні вважатись за розголос військової тайни»²⁵.

Цілком ймовірно, союзне командування не зовсім довіряло як чиновникам УД у центрі й на місцях, так і представникам української громадськості, та намагалось зробити все можливе, аби їхня інформованість щодо цього питання було щонайменшою. Окрім того є підстави вважати, що така обережність із боку союзників не була зайвою, оскільки справу мали місце випадки шпигунства. Скажімо, київський адвокат А.А.Гольденвейзер, якому неодноразово доводилося захищати інтереси своїх клієнтів перед німецьким військово-польовим судом у Києві, згадував у своїх мемуарах судовий процес колишнього мирового судді П., який звинувачувався у шпигунстві. За словами Гольденвейзера, його підзахисний «передал какому-то посланцу пакет с различными сведениями о германской армии и в том числе с картой ее расположения на Украине для вручения английскому консулу в Москве»²⁶.

Таким чином, складання повного та докладного зведення даних про розміщення та пересування союзних військ в Україні 1918 р. вимагає залучення документів австрійського та німецького командування, які, мабуть, можна знайти в архівах Німеччини та Австрії. Водночас з тим очевидно, що для здійснення такої дослідницької роботи безумовно необхідні також пошук і використання достатньої кількості інформативних матеріалів державних архівів України, як центральних, так і місцевих.

- ¹ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.40.–Арк.100-104.
- ² Там само.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.18.–Арк.52.
- ³ Там само.–Спр.120.–Арк.217.
- ⁴ Там само.–Арк.259.
- ⁵ Там само.–Арк.262.
- ⁶ Гражданская война на Украине–К., 1967.–Т.1.–Кн.1.–С.187-189, 249.
- ⁷ ЦДАВО України.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.120.–Арк.208-210.
- ⁸ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.43.–Арк.20-21, 56-57.
- ⁹ ЦДАВО України.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.6.–Арк.100.
- ¹⁰ Там само.–Спр.144.–Арк.35.
- ¹¹ Там само.–Спр.102.–Арк.203-204.
- ¹² Там само.–Ф.1216.–Оп.1.–Спр.77.–Арк.10.
- ¹³ ДАЗО.–Ф.2030.–Оп.2.–Спр.430, 462.
- ¹⁴ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.40.–Арк.133.
- ¹⁵ Там само.–Ф.4541.–Оп.1.–Спр.9.–Арк.19.
- ¹⁶ Там само.–Арк.61.
- ¹⁷ Там само.–Арк.82.
- ¹⁸ Там само.–Арк.163.
- ¹⁹ ДАЗО.–Ф.2030.–Оп.2.–Спр.393.–Арк.15, 53.
- ²⁰ Там само.–Арк.15.
- ²¹ Там само.–Арк.142, 150.
- ²² Там само.–Арк.150.
- ²³ Там само.–Арк.151.
- ²⁴ Див. про це: *Рогне М.* Разведка и контрразведка.–К., 1993.
- ²⁵ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.43.–Арк.27. нім текст.–Арк.26.
- ²⁶ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Архив русской революции.–Берлин, 1922.–Т.6.–С.223.

Олександр Лейбфрейд

**ПРО ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ З ІСТОРІЇ МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРИ ХАРКОВА
У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У історії культури України є ще чимало “білих плям”, які приховують повчальний досвід минулого та відомості про видатних діячів. Зокрема це стосується розвитку планування та забудови міста Харкова. Про виникнення та зростання протягом трьох із половиною сторіч Харкова — головного міста Слобожанщини, першої столиці радянської України, одного з провідних центрів промисловості, науки та культури сучасної незалежної України, видано багато книжок, нарисів, альбомів, тощо. Серед них найвагомішою залишається й досі фундаментальна праця Д.Багалія та Д.Мілера “История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905)”. У ній наведено безліч відомостей про минуле міста, отриманих авторами з документальних джерел, значну частину яких тепер втрачено. Це зокрема стосується питань забудови та архітектури, яким у книзі відведено провідне місце. Репринтне видання 1990 року зробило цей унікальний труд загальноприступним. Проте охопити все, навіть в енциклопедичному виданні, неможливо... Багато що залишилося невисвітленим.

Пошуки матеріалів із історії архітектури Харкова з успіхами провадили протягом перших десятиріч ХХ ст. історики-мистецтвознавці С.Таранушенко та Д.Гордєєв, але їхню діяльність обірвали репресії 30-х років. Увага до питань збереження архітектурної спадщини відродилася під час війни 1941-1945рр. під впливом болючих втрат — загибелі величезної